

PRINCIPALELE TEHNICI REBUSISTICE FOLOSITE PENTRU REALIZAREA CALAMBURULUI ÎN EPIGRAMĂ

(articol publicat pe site-ul „poezie.ro” în data de 05.10.2015 și în revista „Epigrama” nr. 74/2015)

De la bun început se impune precizarea că prezentul material nu se dorește a fi o pledoarie pentru folosirea calamburului în epigramă și nici nu are intenția să-i contrazică (dar nici să-i aprobe) pe cei care susțin că poantele bazate pe calambur sunt facile și de o valoare mai slabă decât cele cu alte mecanisme de realizare. Scopul rândurilor următoare îl reprezintă doar **exprimarea unor opinii personale privitoare la modul de construire a calamburului.**

Potrivit DEX, **calamburul** este un joc de cuvinte bazat pe echivocul rezultat din asemănarea formală a unor cuvinte deosebite ca sens.

În epigramă, în cazul calamburului, relația lexicală se manifestă fie în prezența ambilor termeni, fie doar în prezența unuia dintre aceștia, celălalt fiind evocat de context.

Să luăm, spre exemplu, epigrama lui Al. O. Teodoreanu (Păstorel):

*Când te acuză de beție,
Tu poți crâșmarului să-i spui
Că, de-ai făcut și vreo prostie,
Nu-i vina ta, e vinul lui!*

În acest catren sunt prezenți ambii termeni ai calamburului („vina-vinul”), aflați în relație de paronimie (cuvintele sunt asemănătoare din punct de vedere al formei, dar deosebite ca sens și ca origine, ceea ce crează echivoc și umor, bineînțeles).

O situație deosebită de prima este în epigrama

Femeia în actualitate, de Elis Râpeanu:

*Femeia are drept de vot
În Parlament și peste tot
Și mulți din senatori ar vrea
Să fie-n Cameră cu ea.*

Aici, termenii calamburului sunt în relație de omonimie, cuvintele implicate având exact aceeași structură și pronunție, dar sensuri diferite („Camera” ca element constitutiv al Parlamentului și „camera” ca o încăpere a unui hotel, apartament etc.). Dar, poanta se realizează foarte bine și are efect enunțând acest cuvânt doar o singură dată.

În situația că termenii care sunt cuprinși în calambur sunt perfect identici ca formă și au aceeași pronunțare (este cazul omonimelor), calamburul nu presupune, deci, nicio tehnică de prelucrare a cuvintelor, epigramistul trebuie doar să descopere și să pună în evidență, în mecanismul epigramatic, omonimia respectivă. De aceea, acest tip de calambur nu face obiectul materialului de față și **ne vom referi, în continuare, doar la acele calambururi în construirea cărora se intervine în forma cuvintelor.**

Având în vedere faptul că aproape toate tehnicile de realizare a calamburului în epigramă au corespondențe și în rebus, în cele ce urmează vom folosi aparatul conceptual specific enigmisticii rebusistice, dar nu înainte de a evidenția principalele **diferențe generale între rebus și epigramă**, existente în abordarea acestei problematici.

În plus față de „artificiile lingvistice” comune folosite, o particularitate esențială a calamburului în epigramă (față de rebus) este aceea că pentru a realiza un joc de cuvinte de calitate acesta trebuie să transmită un mesaj. Epigramistul nu transformă cuvinte cu scopul de a-și „bate joc” de ele, el nu se „războiește” cu cuvintele, ci cu tarele comportamentale ale semenilor, cu problemele economice, sociale, politice etc. Adică, jocul de cuvinte realizat „*nu trebuie să se oprească la suprafața cuvintelor, la coaja lor*”, cum foarte plastic se exprima, nu o dată, doctorul în epigramă, doamna Elis Râpeanu (citată din memorie), ci trebuie să meargă în profunzime.

De asemenea, spre deosebire de enigmistica rebusistică, în scop umoristic se poate accepta ca unele cuvinte nou formate să fie ușor neconforme cu DEX-ul, neexcluzându-se în totalitate nici „inventarea” de cuvinte, cu condiția ca aceste licențe să nu afecteze echivocul și perceperea clară a polisemantismului. Acest aspect trebuie cântărit, însă, foarte bine, de fiecare epigramist.

Spre exemplificare, un calambur foarte cunoscut, ajuns deja „clasic” este cel din epigrama

Întoarcerea eschimosului de la vânătoare, de Alexandru Clenciu:

*În caiac, vâslind se-ndreaptă
Către țarm, unde-l așteaptă,*

*Rumenă de ger la față
Eschimoașă-sa pe gheață.*

Poanta acestei epigrame, bazată în principal pe calambur, este de foarte mare efect umoristic, mai ales datorită modului în care se face trecerea de la sensul propriu al unei expresii la un alt sens cu totul opus. Adică, se poate citi că eschimosul se îndreaptă spre țărnam (probabil, nerăbdător) unde îl așteaptă (se bănuiește, tot cu dragoste) eschimoașa sa, pe gheață.

Dar dacă descompunem cuvântul „eschimoașă” în două părți egale fonetic (câte două silabe) și excludem prima parte, ceea ce rămâne de citit din ultimul vers este „moașă-sa pe gheață”, o expresie populară foarte cunoscută, cu înțeles mai mult de nepăsare, de indiferență, adică opus primului sens analizat anterior. Să mai subliniem că nu este vorba doar de simple cuvinte asemănătoare ca formă și cu sensuri diferite, ci avem în epigrama citată o expresie formată din patru cuvinte.

Da, dar (ar putea zice un cărcotaș, exagerat de atent la problemele tehnice)... DEX-ul prevede că femininul de la „eschimos” este „eschimosă”, nu „eschimoașă”, iar „eschi” luat separat nu înseamnă nimic...

Față de aceste posibile observații nici nu ar trebui să mai comentăm, ceea ce era de spus s-a spus în frazele anterioare.

Dar, să vedem care sunt, în opinia mea, aceste tehnici:

Ligamentul

Ligamentul presupune unirea („lipirea”) a două sau mai multe cuvinte (sau părți din cuvinte) pentru a forma un nou cuvânt (sau mai multe cuvinte).

Este cea mai răspândită tehnică de realizare a calamburului, atât în rebus cât și în literatura umoristică, dar și în sintagme celebre, maxime și cugetări. Spre deosebire de rebus, unde ligamentarea se face, de regulă, între sfârșitul unui cuvânt și începutul altuia, în epigramă calamburul se realizează mai ales prin „lipirea” unor cuvinte întregi. Practic, se compune un cuvânt nou din altele. Procesul este benefic pentru epigramă și dacă este în sens invers (de descompunere a unui cuvânt în două sau mai multe cuvinte).

Începem exemplificarea ligamentului cu o epigramă de efect umoristic, foarte bine realizată din punct de vedere tehnic, cu mesaj clar, calamburul având ca date de plecare numele unui autor (de la care s-au folosit cu măiestrie atât numele de familie, cât și inițialele celor două prenume).

Lui V. D. Popa, de Grigore Lupescu:

Astfel zici de vezi cum scrie

Și gândești de bună seamă:

Ve De Popa... liturghie,

Dar nu vede EPIGRAMĂ.

În opinia mea, astfel de epigrame, care pornesc calamburul de la numele unei persoane, de la titlul unui volum, de la numele unei localități, de la titlul unei opere ș.a.m.d., prezintă marele risc pentru epigramist ca, fascinat de ideea jocului de cuvinte, de dragul acestuia, să „atace” pe nedrept, să sugereze (sau să spună direct) că „ținta” sa nu are talent, este bețiv, afemeiat, că opera respectivă nu are valoare etc.

Vorbind de compunerea cuvintelor prin ligamentare, consider că este foarte potrivită evidențierea epigramei

Mesajul lui Tokes, de Gheorghe Constantinescu:

„Iubirea” din mesaj transpare

Și-i rezumată într-un gând:

Români, să mai aveți răbdare,

KOSOVO coacem în curând!,

în care, doar în trei silabe sunt ligamentate nu mai puțin de șase cuvinte (compunându-se un nume propriu de mare rezonanță), ca să nu mai vorbim de realizarea echivocului și de mesajul transmis.

Să vedem, în cele ce urmează, un calambur realizat prin ligament, dar cu descompunerea unui cuvânt în alte patru, pentru a realiza dublul înțeles.

Este vorba de epigrama

La bacul lăudat, de Nicolae Mihu:

Ea la bac s-a prezentat

Cu încredere, voioasă,

*Însă tot nu l-a luat,
Că a fost C-O PILĂ ROASĂ.*

Sunt și situații în care, în același calambur, se întâlnesc atât compunerea cât și descompunerea cuvintelor, ca în catrenul

Vila șefului poliției, de Dan Norea:

*A fost rugat de hoț: ... o-misiune
Și fapta sa fu iute răsplătită
Căci apăru pe dat', ca o minune,
Cadoul ce-a primit... ca-să... o-mită.*

Adică, se poate citi, cu un înțeles, „ca să... omită” și, cu alt înțeles, „casă... o mită” situație în care „casă” este realizat prin compunere față de primul înțeles, iar „o mită” prin descompunere.

Nu putem încheia acest subcapitol fără a supune atenției problema calambururilor multiple în cadrul unei singure epigrame, scop în care reproducem catrenul

Semnături la angajarea unei secretare, aparținând aceluiași Dan Norea:

*Personalul... a-testat...
Șefulețul... a-vizat
Documentu-... a-creditat,
Un director... a-probat.*

Eu remarc doar măiestria autorului din punct de vedere tehnic, cât și în crearea echivocului la fiecare vers în parte, mai departe sunt sigur că opiniile diferă...

Metagrama

Metagrama este un joc de cuvinte prin care, înlocuind o literă dintr-un cuvânt se ajunge la altul. Litera care urmează a fi schimbată poate fi inițială, finală, sau oricare alta din interiorul cuvântului.

Așa cum am evidențiat și la începutul materialului, și în acest tip de calambur pot fi prezenți ambii termeni (cuvântul de la care s-a pornit și cuvântul rezultat după transformare), sau doar unul (cuvântul direct transformat, celălalt fiind dedus din context). Iată câteva exemple din fiecare:

La farmacie, de Nicolae Halmaghi-Scoreanu:

*Bătrânelul jovial
Ar fi vrut „Extraviral”,
Dar era puțin senil
Și-a cerut „Extraviril”.*

Previziuni privind introducerea manualelor digitale, de Vali Slavu

*Vom azvârli caietele,
Banale pixuri și penițe
Și, până vin tabletele,
Ne vom întoarce la... tăblițe!*

Șlagărul zilei, de Gheorghe Leu:

*Vecinii mei bruneți s-au adunat
Și c-o mândrie idolatră
Pe ritmuri de manele au cântat
„Republică măreață... șatră!”.*

Îmi spunea..., de Constantin Tudorache:

*Îmi spunea, ieri, o bătrână
Rezemată de un gard:
Nu dau vrabia din mână
Pentru cioara de sub fard!*

O „găselniță” frumoasă (cu un cuvânt inventat), cu un mesaj autoironic la adresa întregului popor român este realizată prin metagramă în catrenul

Nepotism romano-dac, de Efim Tarlapan:

*Ni-i nepotismul tare,
Nimic n-o să-l doboare,
La baza-i milenară
Stă piatra unchiulară.*

Și, încă una, la fel de frumoasă, dar de altă factură, în catrenul

Popească preacurvie, de Gheorghe Șchiop:

*Spionându-l cum se duce
Pe furiș, la o vădană,
Dracu-și face-o anticruce
Și îl stuche: „Piei... SUTANĂ!*

Androgenul

Androgenul presupune existența a două cuvinte care, din punct de vedere grafic și fonetic, par a fi unul femininul celuilalt sau invers, însă în realitate au înțelesuri diferite.

Practic, urmărind realizarea poantei în epigramă prin această tehnică, epigramistul „feminizează” un cuvânt de genul masculin, sau „masculinizează” un altul de genul feminin, relația de paronimie rezultată ducând la echivocul necesar.

Una dintre cele mai celebre epigrame realizate prin acest mecanism este *cea a lui Al. O. Teodoreanu*, pe care am prezentat-o anterior, în alt context.

Un alt androgen, exploatat de mulți epigramiști (ne este greu să descoperim cine l-a folosit prima dată, de aceea nu dăm exemple de epigrame) este *focoasă-focos*.

Iată și două epigrame complete, cu androgen.

Prima, fără comentarii

Revistei „VIP”, de Ion Moraru:

*Apar în presă, astăzi, chipuri
De mari bărbați în rol de VIP-uri,
Dar observăm că în revistă
Și multe VIP-ere există.*

Și, a doua, Filtru, de Veron Ene:

*Lăsând în urmă-un gust ușor amar,
Procesul muncii noastre îi separă
Pe-aceia care-s angajați plenar,
De cei ce se-angajează în plenară.*

La această epigramă remarcăm că sunt două calambururi: unul realizat prin polisemantismul „angajați” – „angajează” (primul cuvânt cu sensul „sunt deja acolo, muncesc”, iar al doilea, care fonetic este foarte asemănător cu primul, cu sensul opus, de „promit”) și celălalt prin androgenul „plenar” – „plenară”, masculinul cu sensul de „total”, iar femininul cu sensul de „ședință”.

Apocopa

Apocopa este fenomenul fonetic care constă în dispariția unui sunet sau a unui grup de sunete de la sfârșitul unui cuvânt.

Exemplificăm cu un un calambur de mare efect,

Gimnastică – la nivel înalt, de Nicolae Bunduri:

*Guvernanții – prin minuni
Bat recorduri mondiale,
Că-s „gimnaștii” cei mai buni
...la parale ilegale.*

În plus față de apocopa „paralele” – „parale”, să remarcăm și metagrama „inegale” – „ilegale”.

Și, încă unul, tot de efect, fără comentarii, Învățăământul în anii 80, de Petru-Ioan Gârda:

*Să știți că-nvățam finalmente,
În anii aceia nerozi:
Îmi vin încă-n minte fragmente
Din UMBRA LUI MIRCEA. LA COZI..*

Scartul

Scartul este un joc de cuvinte în care se extrag una sau mai multe litere dintr-un cuvânt pentru a forma altul.

Exemplificăm, fără comentarii, cu epigrama Un cuplu la bijutier, de Laurențiu Ghiță:

*După cum e datina,
Împărțeala-i gata:
Dumneaei cu platina,
Dumnealui cu... plata!*

Zeppa

Zeppa este jocul de cuvinte invers scartului, adică într-un cuvânt existent se introduc una sau mai multe litere, pentru a forma alt cuvânt.

De fapt, în epigramă, relația dintre cei doi termeni ai calamburului fiind biunivocă, de multe ori este dificil să facem deosebirea dintre scart și zeppa. Așa este și în distihul

Destin, de George Corbu:

De-ncerc să pun un punct pe i

Sar toți pe mine: nu co(r)bi!

Chiar nu știm (și nici nu are prea mare importanță) dacă autorul a început construcția calamburului cu cuvântul „cobi”, la care a introdus un „r”, sau l-a început cu „corbi”, din care l-a extras pe „r”.

Dar, să exemplificăm un calambur format prin zeppa în epigrama

Postrevoluționară de Ionel Iacob-Bencei:

Eltfas Laszlo, la-nceput,

S-a băgat în față

Și pe urmă-a dispărut

Ca... mag(hi)aru-n ceață.

Autorul (care ne explică în subsol că „eltfas” din maghiară înseamnă „tovarăș”) a reușit aici, prin ușoara „prelucrare” a cuvântului „măgar” dintr-o sintagmă foarte cunoscută și plastică, o usturătoare „înțepătură” la adresa unui „personaj” de pe scena politică românească postrevoluționară.

Un alt calambur interesant pe bază de zeppa este cel din catrenul

Șomaj intelectual, de Sorin Finchelstein:

La mii de posturi, cred, am încercat

Să mă lipesc – păreau că-s potrivite:

Dar numai în final am constatat

Că-mi trimiteau curriculum... la vitae.

Originalitatea acestui calambur (oarecum atipic) constă în faptul că echivocul s-a creat prin introducerea unui cuvânt („la”) în interiorul sintagmei.

Anagrama

Anagrama este operațiunea de schimbare a ordinii literelor într-un cuvânt, pentru a ajunge la altul.

Spre deosebire de enigmistica rebusistică, unde se cere o anagramare completă a cuvântului, în epigramă este foarte important să se anagrameze doar o parte a acestuia, pentru ca din punct de vedere fonetic cele două cuvinte ale calamburului să fie, cât de cât, asemănătoare.

Un catren foarte potrivit pentru exemplificare este

V. V. Ponta pleacă iar să se opereze la genunchi, de Laurențiu Ghiță:

Ne asumăm un mare risc,

Sperând că vom scăpa de chin,

El, mai puțin cu un menisc,

Noi, mai puțin cu un meschin.

Referitor la acest catren aș dori să evidențiez două aspecte tehnice (pozitive):

În primul rând se observă că s-a anagramat mai mult de jumătate din cuvântul „menisc”, dar prima silabă („me”) a rămas neschimbată, tocmai pentru aspectul fonetic despre care vorbeam. Apoi, în partea a doua a noului cuvânt („meschin”), apare o literă în plus („h”), dar aceasta nu afectează calamburul din punct de vedere fonetic.

Afereza

Afereza este un fenomen fonetic care constă în căderea unui sunet sau a unui grup de sunete de la începutul unui cuvânt. Doar un exemplu:

Unui politician, de Vasile Bogrea:

Un partizan prea devotat

Te-a comparat cu Juvenal;

Tu, mai puțin exagerat,

Te mulțumești să fii... venal.

Bariotropul

Bariotropul reprezintă schimbarea accentului la un cuvânt pentru a obține un alt cuvânt, cu sens diferit, rezultatul reprezentând un fenomen de omografie. În opinia mea, pentru epigramiști

această tehnică nu oferă prea multe variante de poante originale, de aceea nici nu este prea folosită. Exemplificăm, totuși:

Urna mobilă, de Mihai Moleșag:

Ca soluție utilă

Și măsură nobilă,

Urna asta e mobilă

Când votantu-i mobilă.

În încheiere, fac precizarea că din motive de economie de spațiu nu am citat la fiecare epigramă exemplificată sursa, dar afirm acum că în documentarea mea am folosit câteva antologii de epigramă, numeroase cărți cu selecții de epigrame, colecția revistei „Epigrama”, cele mai cunoscute site-uri literare de pe internet care promovează epigrama ș.a. Pentru structura materialului, pentru aspectele tehnice tratate, cât și pentru opiniile exprimate nu am folosit nicio bibliografie, m-am bazat doar pe cunoștințele acumulate de-a lungul timpului și pe experiența mea de epigramist și rebusist.